

گزیده غزلیات

خواجہ جویریانی

بہ عی
محسن بنی ناطمہ

نشر نوون

۱۳۹۴

نشر نون
NOON
Publication

سرشناسه: بنی فاطمه، سیدمحسن، ۱۳۵۴ -
عنوان و نام پدیدآور: گزیده غزلیات خواجوی کرمانی
مشخصات نشر: نشر نون، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری: ۳۸۴ ص؛ ۹/۵×۱۹ س.م.
فروست: منظومه ادبیات کلاسیک؛ ۱
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۴۱-۳۴-۱
وضعیت فهرست‌نویسی: فبیای مختصر
یادداشت: فهرست‌نویسی کامل این اثر در نشانی: <http://opac.nlai.ir> قابل
دسترسی است.
شماره کتابشناسی ملی: ۳۸۸۳۴۵۸

گزیده غزلیات

به سعی محسن بنی فاطمه

غزلیات خواجوی کرمانی

گرافیک: آتلیه نون
کتاب آری بر اساس طرح‌های باغ فتح‌آباد

نشر نون

۳۸۴ صفحه

۱۰۰۰ نسخه

پایان پاییز ۱۳۹۴

بیتوگرافی و چاپ برانه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۴۱-۳۴-۱

ISBN 9786007141441

کانال تلگرام: telegram.me/noonbook1

تلفن: ۰۲۱ ۸۳۲۲ ۴۱۱

NOONPub.IR

noonpub@gmail.com

هرگونه برداشت از تمام یا قسمتی از این کتاب به هر شیوه، مکتوب و

اجازه کتبی و قبلی از ناشر است.

NOON Publisher

<http://instagram.com/noonbook>

noonpub@gmail.com

+98-938 411 8322

منظومه ادبیات کلاسیک - ۱

Printed in IRAN

N O O N P U B L I S H E R

@NOONBOOK

#نشرنون

بسا که شرح‌نویسان روزنامه گل
ورق ز شرم تو در جویبار می‌شویند

بیش‌درآمد

باید اواخر قرن هفتم باشد که در یکی از صبح‌گاه‌ها یا عصرگاه‌های غرب، کوه‌های
عرب کرمان معبد مروانی هستند که از کرمان به سمت باختر می‌رود. سفری که
تا قرنها از آن یاد نه‌آهد شد؛ حالا چه به‌نام گریز خواجوی کرمانی، یا مسافرت
بی‌بازگشت او از کرمان. سفری که شاید بیش از شعرهای این شاعر بی‌مثل به یاد
خیلی‌ها مانده باشد.

خواجوی کرمانی که نام کامل او مال‌الدین ابوالعطاء محمود بن علی بن محمود
مشرقی کرمانی است، از بزرگ‌زادگان کرمان بوده و در سال ۶۸۹ چشم به این جهان
باز کرده است. دوران کودکی را در کرمان گذرانده و در آن سفرهایی بسیار طولانی به
جاهای مختلف دنیا داشته است. سفرهای او چنان‌که از بعضی قراین برمی‌آید،
در حدود بیست‌ون‌ه‌سالگی‌اش آغاز شده و در بیش‌تر شهرهای عراق و خوزستان و
آذربایجان و بغداد و مصر و شام و بنادر خلیج فارس را، زیارت کرده است.

طرز سخن خواجو

خواجو، شاعری از مؤلفان تمام‌عیار زبان فارسی است که نقش و جایگاه او در
زبان فارسی بدون هیچ مجادله‌ای نقش و جایگاهی والا و بالاست. خواجو را شاید
بتوان مغفول‌ترین شاعر کلاسیک ایرانی دانست که تنها جبر تاریخی باعث شده است
میانۀ دو غول ادبیات فارسی قرار گیرد و شاید به همین دلیل، شعر و نام او کمتر
دیدۀ شده و همیشه نیز با این دو غول زیبای ادبیات فارسی، یعنی حافظ و مولانا،
مقایسه شده است.

خواجو، یکی از پرکارترین شاعران زبان فارسی است. مجموع ابیاتش در حدود
۴۴۰۰۰ بیت است و از جمله شاعرانی است که در زمان حیاتش، دیوان او جمع‌آوری
شده. این کار به دستور «تاج‌الدین علی عراقی» از وزرای مشهور و ادب‌دوست روزگار
خواجو انجام گرفته است. دیوان وی حاوی ۹۳۳ غزل، ۸۵ قصیده، ۱۷ ترکیب‌بند و
ترجیع‌بند، ۴ مسمط، ۴۳۲ رباعی، ۶۳ قطعه بزرگ و کوچک، ۲ مستزاد و ۸۷ معماست.

مدخل

۵

در جمع‌آوری غزلیات و سایر آثار خواجو، شیوه متفاوتی به‌کار گرفته شده است و غزل‌های او را بسته به زمان سرایش و جغرافیای آن، دسته‌بندی کرده‌اند و همین پیچیدگی و دسته‌بندی شاید غزل او را از دسترس مردمان معمولی دور نگه داشته است.

دیوان خواجو به دو قسمت «صنایع‌الکمال» مربوط به دوران جوانی و «بدایع‌الجمال» مختص دوران پیرسالی او، تقسیم شده است. غزلیاتش نیز به طور جداگانه نام‌گذاری و مشخص شده‌اند. در قسمت «صنایع‌الکمال» غزلیات شاعر با دو نام از هم جدا شده است؛ غزلیاتی را که در وطن خود سروده است «حضریات» و غزل‌هایی را که در سفر گفته «سفریات» نام نهاده‌اند. غزلیات دیوان «بدایع‌الجمال» او نیز به «شوقیات» موسوم است. غیر از دیوان خواجو، مثنوی‌های شش‌گانه وی نیز بدین قرار است: «همای و همایون»، «گل و نوروز»، «روضه‌الانوار»، «کمال‌نامه»، «گنج‌نامه» و «سام‌نامه». خواجو در نثر نیز دست‌پرکاری داشته و عمده آثار نثر او در باب مناد نوشته شده است. آثار منثور او را ۴ یا ۵ اثر گفته‌اند: «مناظره هند و بوریا»، «مناظره شمس و شمشیر»، «مناظره شمس و سحاب» و «سراجیه».

دایره سر بند

وقتی کشف نقایق گفتی‌های شعر خواجو لذت‌بخش می‌شود که تنوع و تکرار این بدایع و خیالات و آفرین‌های ادر لایه‌لای اشعارش ببینیم؛ چه ماجراجویی‌های زبانی و چه مضمون‌پردازی‌های غریب و از آن مهم‌تر، جای پایی است که از بدایع ذهن پرورده او در شعر بعد از مرگش در ادب نوآور، نمای خواجو در لایه‌های متنوع زبانی طوری توزیع شده‌اند که هرگز به سلیقه و دانشی، به فراخور ظرفی که همراه دارد می‌تواند از آن متن، حظ خودش را ببرد.

شعر خواجو در قطعات، رباعیات، ترکیبات، ترجعات، مسمط‌ها، مخمس‌ها، معماها و مستزادهایش، با تازگی‌ها و ابتکارات همراه است؛ مانند انتخاب قالب‌های تازه و بی‌سابقه از انواع مستزاد و یا معما، یا تفتن‌ها و بازی‌ها در یکزیدن وزن‌های نادر داشته است.

عرصه زبان خواجو باز است و بسیاری از بازی‌های زبانی را می‌توان در اشعار او یافت. او با اشرافی که به علم بدیع داشته، همیشه دست به تزیین‌کاری‌های زبانی زده است: «چو ما را جهانی، چه ما را جهانی؟ چو ما را بهشتی، چه ما را بهشتی؟» معماهای خواجو نیز علی‌رغم ظاهر تفتنی‌ای که دارند، قابل توجه‌اند و ادب این زمینه نیز ابتکارات زیادی به‌دست داده است.

نخل‌بند نامدار

خواجو را با القاب و صفت‌های زیادی می‌شناسند. تنها مؤلفان و تذکره‌نویسان هند در آثارشان برای او ۱۵ عنوان متنوع آورده‌اند. «نخل‌بند دیوان نکته‌دانی»، «نخل‌بند

شعرا، «شاه‌باز آینه سخنوری»، «مفخرالفضل»، «زیده الفصحا»، «میوه نخل سخنرانی»، «نخل‌بند عرصه معانی»، «سر بلند فصحا»، «سخنوری بی نظیر و نکته‌پروری دل‌پذیر» و... از جمله این القاب هستند. حالا چه می‌شود که چنین فاضل و ادیبی که هم در بدایع زبانی سرخط شاعران زمان خودش است و هم از لحاظ سخنوری و حکمت نکته‌دان است، جایگاه مهجوری دارد؛ این می‌تواند موضوع یک پژوهش مفصل باشد. اما شاید در این‌جا فقط بتوان به جمله‌ای از دکتر میرجلال‌الدین کزازی بسنده کرد که: «می‌توانیم گفت که بخت خواجه بلند نبوده است و در روزگاری می‌زیسته است که در آن روزگار یکی از بزرگ‌ترین سخنوران ایران و جهان، حافظ، زندگی می‌کرده است.»

حکیم خواجه

با نگاهی به اشعار خواجه، گذشته از توجه وی به سخنوران پیشین، می‌توان به نوآوری‌ها و ابتکارات و اندیشه‌های ناب و بدیع او در لفظ و معنا پی برد. او نیز مانند هم‌عصران خود همچون حافظ، همواره در حال گشت‌وگذار در دیوان شاعران گذشته بود و در تجارت با آن‌ها بهره‌ها برده است، اما هیچ‌گاه خود را به تقلید صرف از آن‌ها محدود نکرده است.

با وجود این، در سبک و اندیشه و آرایه‌های مختلف از ادبیات فنون، علوم و هنرهای مختلف در شعر خواجه، می‌توان دریافت که در اشراف و زیادی به هنرهای دوره خودش داشته است. خواجه به قول خودش شعر در سه تحصیل کرده است. «که این تحصیل فقط به شعر محدود نمی‌شود. او از دانش‌های بسیاری، از ریاضیات، فلسفه، طب، نحو و... آگاهی کافی داشته و در بعضی از آن‌ها مانند نجوم و فلسفه، متخصص بوده است. به نقاشی و نقش‌بندی می‌پرداخته و موسیقی را بسیار خوب می‌شناخته است. نجوم و پزشکی برای او آشنا بوده و اصطلاحات عرفانی را نیز به‌سوی بی‌دانشه است.

ثرنجستان غزل

غزل خواجه با توانایی عینی و صوری و در کنار آن موسیقی کناری‌ای که دارد، دست‌کار بسیار خوبی برای تصانیف و آوازهای رسیق ایران بوده است. به راحتی می‌توان دریافت که خواجه بعضی از اشعارش را برای نظم سادی سروده است. مثلاً در ترجیع‌بند عاشقانه‌ای که با حال و هوایی خاص و موسیقایی، روحیه بازترجیع «دل‌م‌ای وای به دل و دل‌م‌ای وای دم»، شور سماع به خوبی معلوم است؛ یا غزل «یگر عروفا» او با مطلع «گفتا تو از کجایی کاشفته می‌مایی؟»، که بارها و بارها توسط اهالی موسیقی ایرانی، اعم از موسیقی کلاسیک یا تلفیقی، آهنگ‌سازی و ارائه شده است. خواجهی نوآور

خواجهی کرمانی به عنوان یکی از شاعرانی که اوزان جدیدی به عروض شعر فارسی افزوده، معروف است. او یازده وزن جدید را برای اولین بار در شعر فارسی آزموده است. از طرفی خواجه را به عنوان دومین شاعر از نظر تنوع بحر عروضی و وزن

می‌شناسند. مقام اول را در بین شاعران پارسی‌گوی در این زمینه مولانا دارد با ۵۲ وزن، و خواجو با ۴۷ وزن عروضی مقام دوم را دارد.

این‌که حضرت خواجو را پلی در معبر قرن هفت و هشت می‌دانند خودش می‌تواند مایه افتخار باشد. حضور خواجو در فاصله زمانی خاصی از تاریخ ادبیات فارسی و هم‌پوشانی او در این دو قرن، از او و پرکاری و سخن‌دانی‌اش چیز زیادی عاید ما نکرده است، اما با حکم قوی می‌توان ادبیات بعد از قرن هشتم را مدیون خواجو دانست؛ چرا که ایده‌پردازی شگفت او را حافظ با شانس تاریخی و هوش شگفتش تبدیل به نقطه عطفی در تاریخ ادبیات فارسی کرده است.

برای این گزینه، از منابع مختلف شعر خواجو استفاده شده و با توجه به اختلافاتی که در نسخ چاپی بوده، نگاهی به نسخ خطی و از جمله نزدیک‌ترین نسخه به دوران او، که در زمان خودش استنساخ شده، داشته‌ام.

این گزیده، سه ساله داشته با توجه به مذاق زنده مخاطب ادبیات ایرانی، غزلیات شورانگیز، غمازی کرمانی را دست‌چین و ویرایش کند و با توجه به ظرافت‌های گرافیکی قلم‌های نو در شایسته مناسب ارائه دهد. می‌توان ادعا کرد غزلیات انتخاب‌شده در این مجموعه، از لحاظ موسیقی کلام، شیوایی و تنوع زبانی و وزنی، در صدر غزلیات حضرت خواجو هستند و امید داریم این عرضه جدید، دامنه نفوذ غزلیات خواجو را بیش‌تر کرده و جایگاه تاریخی این غزلیات شورانگیز را نشان دهد.

سیدمحسن بنی‌فاطمه

۱۳۹۴-۱۳۹۰

منابع:

- دیوان اشعار خواجوی کرمانی، به تصحیح احمد سهیلی خوانساری، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۵.
- غزلیات خواجوی کرمانی، به کوشش حمید مظهری، خدمات فرهنگی، ۱۳۸۵.
- کلیات خواجوی کرمانی، قدیمی‌ترین متن، به کوشش محمود مدبری و علیرضا هاشمی‌نژاد، ۱۳۸۵.
- تاریخ ادبیات در ایران، دکتر ذبیح‌الله صفا، انتشارات فردوس، ۱۳۸۵.
- مثنوی گل و نوز، خواجوی کرمانی، به اهتمام کمال عینی، ۱۳۸۵.
- شاعران قدیم کرمان، سیدعلی میرافضلی، نشر گزرونیه، ۱۳۸۵.

مقالات:

- خواجو، نخلبند سخن، میرجلال‌الدین کزازی، نخلبند شعرا، مرکز کرمان‌شناسی، ۱۳۸۵.
- نوآوری خواجو در اوزان عروضی، تقی وحیدیان کامیار، نخلبند شعرا، ۱۳۸۵.
- غزلیات و رباعیات ناشناخته خواجوی کرمانی، سیدامیرحسین عابدی، نخلبند شعرا، ۱۳۸۵.
- پیریز غزل قرن هشتم، محمود عبادیان، نخلبند شعرا، ۱۳۸۵.

